

М. В. Голтвеницька,

Харківська загальноосвітня школа I–III ступенів № 36, м. Харків

СКЛАДНОПІРЯДНІ РЕЧЕННЯ ІЗ ПІРЯДНИМ ВІДПОВІДНОСТІ ЯК ОКРЕМИЙ СЕМАНТИЧНИЙ РІЗНОВИД ДЕТЕРМІНАНТНИХ СКЛАДНОПІРЯДНИХ УТВОРЕНЬ

*У пропонованій статті автор аналізує наявні в синтаксичній науці теорії виділення складнопірядних речень із пірядним відповідністю. Результати проведеного дослідження засвідчили, що складнопірядні конструкції, головну й пірядну предикативні частини яких з'єднують парні сполучники **чим... тим, що... то, що... тим, чим... то, що не... то і що... то не**, належать до складнопірядних речень розчленованої структури з детермінантним пірядним зв'язком, в яких реалізуються семантико-синтаксичні відношення відповідності.*

Ключові слова: складнопірядні речення розчленованої структури, детермінантний пірядний зв'язок, семантико-синтаксичні відношення відповідності, парний сполучник.

*В предлагаемой статье автор анализирует существующие в синтаксической науке теории выделения сложноподчиненных предложений с придаточным соответствия. Результаты проведенного исследования показали, что сложноподчиненные конструкции, главную и придаточную предикативные части которых соединяют парные союзы **чим... тим, що... то, що... тим, чим... то, що не... то і що... то не**, принадлежат к сложноподчиненным предложениям расчлененной структуры с детерминантной подчинительной связью, в которых реализуются семантико-синтаксические отношения соответствия.*

Ключевые слова: сложноподчиненные предложения расчлененной структуры, детерминантная подчинительная связь, семантико-синтаксические отношения соответствия, парный союз.

*In this paper the author analyzes theories of allocation of complex sentences with subordinate compliance available in the syntactic science. Results of the study showed that the complex constructions which main and subordinate predicate parts are connected with the paired conjunctions **чим... тим, що... то, що... тим, чим... то, що не... то і що... то не** belong to complex sentences of segmented structure with a determinant subordinate connection where semantic-syntactic compliance correlation are implemented.*

Key words: complex sentences of segmented structure, determinant subordinate connection, semantic-syntactic compliance correlation, paired conjunction.

Незважаючи на значну кількість досліджень щодо особливостей утворення й реалізації складнопірядних речень, деякі їхні семантичні різновиди до цього часу залишаються поза увагою мовознавців. Результати ознайомлення з науковою літературою засвідчують, що складнопірядні речення на зразок: **Чим** ближче свято, **тим** сильніше хочу тебе бачити (Г. Гусейнов) або **Що** далі вони заглиблювалися в сад, **то** чимраз більше він вивищувався і вивищувався на їхніх очах (Ю. Винничук) належать до найменш вивчених у сучасній синтаксичній науці. До аналізу цих синтаксичних утворень неодноразово зверталися українські й російські синтаксисти [1; 5; 10; 16; 18 та ін.], речення такого типу ставали предметом розгляду в навчальних посібниках і монографіях [2; 8; 12; 32 та ін.], проте дотепер не вироблено однозначного підходу щодо їх потракування й кваліфікації. У зв'язку з цим виникає необхідність їхнього детального вивчення, що й підтверджує актуальність порушеної проблеми.

Мета нашої розвідки – простежити еволюцію поглядів на речення наведеного зразка й довести, що вони належать до самостійного семантичного класу детермінантних складнопірядних речень, між головною і пірядною частинами яких складаються відношення відповідності.

Огляд синтаксичної літератури дає можливість проаналізувати, узагальнити й систематизувати теорії виділення семантико-синтаксичного відношення відповідності у складнопірядних реченнях. Виокремлюються кілька основних напрямів дослідження, представники яких розглядали синтаксичні конструкції аналізованої семантики.

Так, у праці «Грамматика української мови» В. Сімович зауважує, що синтаксичні утворення, в яких «побічне» й головне речення поєднуються за допомогою сполучників **чим... тим**, належать до порівняльних [28, с. 413]. Цю ідею розвинули С. С. Крючков і Л. Ю. Максимов у роботі «Современный русский язык. Синтаксис сложного предложения», кваліфікуючи такі речення як невірні порівняльні конструкції [19, с. 110].

Автори підручника «Сучасна українська мова. Синтаксис» за редакцією професора О. Д. Пономарева [31, с. 164–165], І. Т. Чередниченко [34, с. 121–122], Н. С. Валгіна [4, с. 53–54], А. Ніколова [25, с. 145–146], Т. В. Захарова [15, с. 53–54], Ф. П. Медведєв [23, с. 82–83], М. О. Шелякін у праці «Справочник по русской грамматике» [35, с. 327] визначають аналізований тип речень як складнопірядні речення зі значенням зіставлення або як речення із зіставними відношеннями між частинами, в яких виражається співвідносність дій за ступенем інтенсивності та зіставляються дві ситуації, що можуть перебувати в повній відповідності або невідповідності чи несиметричних відношеннях [25, с. 145].

С. Г. Льєнко, розвиваючи погляди на зіставлення й порівняння в складнопірядному реченні, відносить речення розглядуваного зразка до порівняльно-зіставних складнопірядних речень розчленованої структури [16, с. 300], відокремлюючи їх від власне порівняльних і власне зіставних.

А. П. Медушевський, В. В. Лобода [24, с. 34], М. П. Івченко [17, с. 542], Б. М. Кулик [20, с. 308–309], кваліфікують структури, де головна й залежна частини поєднуються парним сполучником **чим... тим**, як речення з пірядним способом дії. У «Курсі сучасної української літературної мови» автор зазначає: «такі речення, крім основної своєї функції – пояснювати спосіб дії, вживаються для того, щоб підкреслити відповідність між діями головного і пірядного речень» [20, с. 309].

Складнопідрядними реченнями з підрядним міри і ступеня називають аналізований тип речень автори «Курсу сучасної української літературної мови» за загальною редакцією академіка Л. А. Булаховського [22, с. 280–282], Б. М. Кулик у другому виданні свого «Курсу...» за 1965 рік [21, с. 222], П. С. Дудик, Л. В. Прокочук [12, с. 271], К. Ф. Шульжук, котрий констатує: «сполучні засоби **чим... тим, що... то** вказують, що ступінь вияву ознаки, про яку йдеться в головній частині, залежить від ступеня вияву ознаки, що виражається підрядною частиною» [37, с. 285].

О. М. Гвоздев потрактує розглядуваний різновид складнопідрядних речень як такі, що містять підрядне способу дії, міри і ступеня, й наголошує на тому, що з-поміж речень такої семантики «особливе місце посідають конструкції з **чим... тим** і з формами вищого ступеня порівняння в обох реченнях; вони передають посилення одного явища залежно від відповідного посилення іншого й поєднують ознаки умовних речень і речень міри» й підтверджує свої висновки таким прикладом: *Чем ближе приближался плот к водопаду, тем быстрее несло его течением (Арсеньев, Дерсу Узрала)* [6, с. 290].

М. У. Каранська, аналізуючи складнопідрядні речення міри, виокремлює з-поміж них речення співвідносної міри зі сполучниками **чим... тим, що... то** й засвідчує, що в таких реченнях повідомляється, що міра дії або ознаки головного компонента перебуває у прямому співвідношенні з мірою дії чи ознаки підрядного компонента [18, с. 222].

Як двокомпаративні складнопідрядні речення, в яких розгортаються семантичні відношення зіставлення кваліфікують розглядувані синтаксичні конструкції М. М. Греб [10] та В. Хижнякова [32, с. 153–156].

Є такі видання, автори яких розглядають складнопідрядні речення, де засобом поєднання головної і підрядної частини виступають парні сполучники **чим... тим** і **що... то**, розглядають відразу в кількох структурно-семантичних групах. Це стосується «Русской грамматики – 1980», автори якої відносять такі речення і до складнопідрядних нерозчленованої структури з прислівними підрядними [26, с. 467–468], і до складнопідрядних розчленованої структури, що передають зіставні відношення [26, с. 610], і до двокомпаративних складнопідрядних речень зі значенням зіставлення [26, с. 492–493]. Немає однастайності у визначенні і в авторів навчального посібника «Синтаксис української мови. Проблемні питання», котрі аналізують досліджувані синтаксичні утворення і як складнопідрядні речення розчленованого типу із загальним значенням зумовленості, в яких за допомогою підрядного компонента деталізується значення зіставлення [29, с. 582–586], і як складнопідрядні речення з ознаками нерозчленованих і розчленованих конструкцій – двокомпаративні [29, с. 587, 591–593], наголошуючи на тому, що речення цього типу виражають особливі зіставлювальні відношення – з фіксацією пропорційного зростання чи послаблення ознаки [29, с. 591].

Проте така розбіжність у поглядах на аналізовані складнопідрядні речення аж ніяк не додає прозорості в розумінні їхньої сутності. Переважна більшість названих авторів виділяють спільну ознаку для таких утворень: взаємну залежність розвитку явища, про яке йдеться в головній і підрядній частинах, і відповідність чи пропорційну відповідність такого розвитку. Це дає підстави кваліфікувати такі конструкції як речення, де встановлюються семантико-синтаксичні відношення відповідності.

Керуючись цим, І. Р. Вихованець [5, с. 329] в українській синтаксичній науці і В. А. Белошапкова [9, с. 734; 3, с. 224; 30, с. 755] в російському синтаксисі вперше виділили з-поміж складнопідрядних утворень речення, в яких між головним і підрядним компонентом складаються відношення відповідності. Цю ідею підтримали й розвинули такі дослідники синтаксису, як Л. Л. Бабалова [1, с. 83], Н. Г. Баканова [2, с. 173–174], А. П. Загнітко [14, с. 393, 407], І. Я. Завальнюк [13, с. 285–287], Р. О. Христіанінова [33, с. 222–225], Т. П. Дмитрієва [11], автори підручника «Синтаксис современного русского языка» за редакцією С. В. Вяткіної [27, с. 242–243], а також М. О. Шелякін, котрий, відмовившись від пояснення розглядуваних речень як таких, що передають значення зіставлення, у навчальному посібнику «Функциональная грамматика русского языка» виокремлює складнопідрядні речення залежної відповідності зі сполучниками **чим... тим** [36, с. 259].

У своєму дослідженні ми спираємося на висновки тих синтаксистів, що кваліфікують синтаксичні утворення типу: *Чим примітивніший чоловік, тим більше він хоче одружитися з кінозіркою чи фотомоделлю* (В. Даниленко) чи *Що далі, то частіше згадую* (М. Дочинець) як складнопідрядні речення з підрядним відповідності.

На нашу думку, окреслення семантики таких речень як семантики відповідності є найбільш влучним і виправданим, оскільки ми вважаємо неправомірним віднесення речень зі сполучними засобами **чим... тим, що... то** до одного значеннєвого різновиду з реченнями, де головна й підрядна частини поєднуються сполучниками *ніж, хоч, стільки... скільки, якщо... то, тимчасом... як, тоді як*, про що йшлося в проаналізованих наукових працях, тому що останні мають значення, відмінне від значення відповідності, зокрема виражають порівняльні, допустові, умовні, часово-зіставні семантико-синтаксичні відношення. А це вказує на неможливість того, щоб складнопідрядні речення, в яких використовуються всі названі сполучні засоби, мали одну й ту саму структурно-семантичну організацію.

Крім того, керуючись принципами структурно-семантичної класифікації складнопідрядних речень, в основу якої покладене семантичне навантаження сполучників, можемо стверджувати, що конструкції на зразок: *Що більше працюєш, то більше ти успішний* (М. Дочинець) і *Чим жорстокішими ставали більшовицькі репресії в Галичині, тим активнішала військова підготовка ОУН до повстання* (Р. Іванчук) складають різновид складнопідрядних речень, де між головним і підрядним компонентами встановлюються відношення відповідності. Підтвердження цього знаходимо у праці К. Г. Городенської, де дослідниця до сполучників відповідності відносить саме парні сполучники **чим... тим, що... то**, а також їхні контаміновані варіанти **що... тим, чим... то** [8, с. 86–87]. Можливість утворення складнопідрядних речень із підрядним відповідності за допомогою контамінованих сполучників ілюструють такі приклади: *Що більше працюєш, то більше ти успішний* (М. Дочинець); *Чим далі – То важче йти* (С. Майданська).

Уважаємо, що складнопідрядні речення, в яких між головною й підрядною предикативними частинами складаються семантико-синтаксичні відношення відповідності, правомірно віднести до класу детермінантних складнопідрядних речень, що мають розчленовану структуру. Складнопідрядні речення досліджуваного різновиду неправомірно класифікувати як прислівні речення нерозчленованої структури [26, с. 467–468] чи двокомпаративні речення, що поєднують ознаки нерозчленованих і розчленованих конструкцій [29, с. 591–593], оскільки зміст підрядної частини стосується змісту всієї головної частини, а не її окремого складника, що підтверджують непоодинокі приклади, зафіксовані у поетичних і прозових творах сучасної української художньої літератури, як-от: *І чим стрімкіше / рветься вона [душа – М. Г.] вгору, / тим швидше потім / падає униз* (В. Базилевський); *Чим ближче цей день, тим більше я хвилююся* (С. Талан) та ін. Саме сполучники *чим... тим, що... то, що... тим, чим... то*, створюючи ситуацію взаємної залежної відповідності, ситуацію урівноваження змісту головної й підрядної частин, відіграють вирішальну роль не лише в установах семантико-синтаксичних відношень розглядуваних синтаксичних конструкцій, мають важливе значення для їхньої структурної організації. Правомірність висловленого підтверджують і висновки В. А. Белошапкової. Дослідниця російського синтаксису зауважувала, що в реченнях розчленованого типу засоби зв'язку є головним центром організації складного речення, тому що вони не лише визначають семантику складного речення, але й становлять зерно його структури, виступають найважливішим елементом будови [3, с. 221].

Щодо віднесення речень розглядуваного різновиду до двокомпаративних конструкцій, то не можна не погодитися із попередніми дослідниками, проте слід зробити деякі уточнення. Результати аналізу фактичного матеріалу засвідчують, що переважна більшість речень становлять приклади, в яких і в головній, і в підрядній частині наявні прислівники у формі вищого ступеня порівняння, що дає можливість зарахувати такі зразки до двокомпаративних складнопідрядних речень. Однак трапляються приклади, в яких співвідносні прислівникові компаративи не спостерігаються, як-от: *[Далі я читала з боєм у серці.] Що не рядок, то освідчення в коханні, високому, неземному* (С. Талан) і – *Що правда, то не гріх?* (О. Гаврош). Це дає підстави стверджувати, що складнопідрядні речення, де семантико-синтаксичними відношення відповідності створюють сполучники *чим... тим, що... то, що... тим, чим... то*, містять прислівникові компаративи в обох складниках, а зміст тих речень, де підрядна й головна частина поєднуються сполучниками *що не... то* і *що... то не* не передбачає наявності прислівників у формі вищого ступеня порівняння.

Усе викладене дає можливість зробити висновок про те, що складнопідрядні конструкції, головну й підрядну предикативні одиниці яких з'єднують парні сполучники *чим... тим, що... то, що... тим, чим... то, що не... то* і *що... то не*, належать до складнопідрядних речень розчленованої структури з детермінантним підрядним зв'язком, в яких реалізуються семантико-синтаксичні відношення відповідності.

Продовження розпочатого дослідження вбачаємо у визначенні семантичних різновидів складнопідрядних речень аналізованої семантики.

Література:

1. Бабалова Л. Л. Смысл и форма (к вопросу о классификации сложного предложения) / Л. Л. Бабалова // Сложное предложение (традиционные вопросы теории и описания и новые аспекты его изучения). – М. : Русский язык, 2000. – С. 80–89.
2. Баканова Н. Г. Синтаксис современного русского языка : [учебно-методическое пособие] / Н. Г. Баканова. – Иркутск : Иркутский государственный университет, 2007. – 244 с.
3. Белошапкова В. А. Современный русский язык. Синтаксис : [учебное пособие] / В. А. Белошапкова. – М. : Высшая школа, 1977. – 248 с.
4. Валгина Н. С. Сложноподчиненное предложение в современном русском языке : [учебное пособие] / Н. С. Валгина. – М. : Московский полиграфический институт, 1971. – 83 с.
5. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : [підручник] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
6. Гвоздев А. Н. Современный русский литературный язык. Ч. II. Синтаксис : [учебное пособие] / А. Н. Гвоздев. – М. : Просвещение, 1958. – 350 с.
7. Городенська К. Г. Граматичний словник української мови : Сполучники / К. Г. Городенська. – Херсон : Видавництво ХДУ, 2007. – 340 с.
8. Городенська К. Г. Сполучники української літературної мови : [монографія] / К. Г. Городенська. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – 208 с.
9. Граматика современного русского литературного языка / Отв. ред. Н. Ю. Шведова. – М. : Наука, 1970. – 767 с.
10. Греб М. М. Семантико-граматичні чинники формування зіставного відношення в складних конструкціях сучасної української мови : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спеціальність 10. 02. 01 – українська мова / Марія Михайлівна Греб. – Х., 2005. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dissertation.com.ua/node/660832>.
11. Дмитриева Т. П. Сопоставительные и соотносительные отношения в простом предложении : [Электронный ресурс] / Т. П. Дмитриева. – Режим доступа : http://www.rusnauka.com/16_ADEN_2011/Philologia/4_88667.doc.htm
12. Дудик П. С., Прокопчук Л. В. Синтаксис української мови : [підручник] / П. С. Дудик, Л. В. Прокопчук. – К. : ВЦ «Академія», 2010. – 384 с.
13. Завальнюк І. Я. Синтаксичні одиниці в мові української преси початку ХХІ століття: функціональний і прагмалінгвістичний аспекти : [монографія] / І. Я. Завальнюк. – Вінниця: Нова книга, 2009. – 400 с.
14. Загнітко А. П. Теоретична граматики сучасної української мови : Синтаксис : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.

15. Захарова Т. В. Концепт «сравнение» и его репрезентация в немецком и русском языках : автореферат дис. ... канд. филол. наук : специальность 10. 02. 19 – общее языкознание / Татьяна Владимировна Захарова. – Уфа, 2009. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://cheloveknauka.com>.
16. Ильенко С. Г. Коммуникативно-структурный синтаксис современного русского языка : [учебное пособие] / С. Г. Ильенко. – СПб. : Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2009. – 398 с.
17. Івченко М. П. Сучасна українська літературна мова : [підручник] / М. П. Івченко. – К. : Вид-во Київського університету, 1960. – 592 с.
18. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови : [навчальний посібник] / М. У. Каранська. – К. : Либідь, 1995. – 312 с.
19. Крючков С. Е., Максимов Л. Ю. Современный русский язык. Синтаксис сложного предложения : [учебное пособие] / С. Е. Крючков, Л. Ю. Максимов. – М. : Просвещение, 1977. – 192 с.
20. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови : [підручник] / Б. М. Кулик. – К. : Радянська школа, 1948. – 330 с.
21. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. Синтаксис / Б. М. Кулик. – [2-ге вид., перероб. і доп.]. – К. : Радянська школа, 1965. – 282 с.
22. Курс сучасної української літературної мови : [навчальний посібник] / За ред. Л. А. Булаховського. – К. : Рад школа, 1951. – Т. 2. Синтаксис. – 408 с.
23. Медведев Ф. П. Система сполучників в українській мові : [короткий нарис] / Ф. П. Медведев. – Х. : Видавництво Харківського університету, 1962. – 90 с.
24. Медушевський А. П., Лобода В. В. Сучасна українська літературна мова : [навчальний посібник] / А. П. Медушевський, В. В. Лобода. – К. : Вища школа, 1978. – 54 таблиці.
25. Николова А. Синтаксис современного русского языка : [курс лекций] / А. Николова. – Шумен : Университетское издательство «Епископ Константин Преславски», 2002. – 96 с.
26. Русская грамматика: В 2-х томах. – Т. 2: Синтаксис. – М. : Наука, 1980. – 709 с.
27. Синтаксис современного русского языка : [учебник] / Под ред. С. В. Вяткиной. – М. : Академия, 2009. – 346 с.
28. Сімович В. Грамматика української мови : [підручник] / В. Сімович. – К.-Ляйпціг : Українська накладня. Коломия: Галицька накладня, 1919. – 586 с.
29. Слинько І. І. Синтаксис української мови. Проблемні питання : [навчальний посібник] / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К. : Вища школа, 1994. – 672 с.
30. Современный русский язык : [учебник] / В. А. Белошапкова, Е. А. Брызгунова, Е. А. Земская, И. Г. Милославский, Л. А. Новиков, М. В. Панов. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Высшая школа, 1989. – 800 с.
31. Сучасна українська мова. Синтаксис : [підручник] / За ред. О. Д. Пономарева. – К. : Либідь, 1994. – 256 с.
32. Хижнякова В. Структурні типи та семантика складнопідрядних речень із співвідносними прислівниковими компаративами / В. Хижнякова // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: «Лінгвістика»: Збірник наукових праць. Випуск X. – Херсон : Видавництво ХДУ, 2009. – С. 153–156.
33. Христіанінова Р. О. Складнопідрядні речення в сучасній українській літературній мові : [монографія] / Р. О. Христіанінова. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – 368 с.
34. Чередниченко І. Т. Складнопідрядні речення в сучасній українській мові / І. Т. Чередниченко. – Чернівці : ЧДУ, 1959. – 134 с.
35. Шелякин М. А. Справочник по русской грамматике / М. А. Шелякин. – М. : Русский язык, 2000. – 355 с.
36. Шелякин М. А. Функциональная грамматика русского языка : [учебное пособие] / М. А. Шелякин. – М. : Русский язык, 2001. – 288 с.
37. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : [підручник] / К. Ф. Шульжук. – 2-ге вид., доп. – К. : ВЦ «Академія», 2010. – 408 с.